

УДК 159.922.7:316.624-053.6](045)
DOI <https://doi.org/10.30970/PS.2024.22.4>

ТЕОРЕТИЧНІ ЗАСАДИ ДИФЕРЕНЦІАЦІЇ ПОВЕДІНКИ ПІДЛІТКІВ ІЗ ДЕВІАНТНИМ СТЕРЕОТИПОМ ПОВЕДІНКИ

Наталія Гуртовенко

*Уманський державний педагогічний університет імені Павла Тичини,
вул. Садова, 2, м. Умань, Черкаська область, Україна, 20300
e-mail: nat.1232012@ukr.net*

У статті представлені теоретичні засади диференціації поведінки підлітків із девіантним стереотипом поведінки. Багаторічні клінічні спостереження, експериментально-психологічні, психолого-антропологічні та психофізіологічні результати досліджень дають змогу уявити детермінованість норми реакцій. Отримані результати комплексних досліджень аномальної особистісної мінливості в підлітків дають підставу для нових теоретичних конструкцій і практичних розробок, підходящих для індивідуальних психологічних і психотерапевтичних технологій, коли враховують не тільки особистісний психотип, а й місце досліджуваного в конституційно-континуальному просторі. Реалізація в наших дослідженнях особистості системно-структурного підходу передбачає виокремлення основних характеристик особистості як суб'єкта діяльності.

Якщо виходити з позиції, що психіка єдина, а ми виходимо саме з неї, то патологія виникає не через те, що поряд із «нормальними» починають діяти суто «аномальні» механізми, а через те, що «загальні психологічні механізми починають перекручуватися, функціонуючи в особливих, екстремальних, згубних для них умовах». Саме аналіз не кінцевих продуктів, а самого руху (нормального чи аномального) розвитку психіки, виокремлення його закономірностей і механізмів у континуумі від функціонування психіки за умов соціальної стабільності до функціонування психіки за умов екстремальної, соціальної нестабільності дасть змогу отримати результати однаково інформативно оцінювати «як для патопсихологічного, так і для загально психологічного розуміння людської особистості».

Формування в таких умовах особистісно-характерологічної, особистісно-психологічної структури підлітків повинно мати в собі природне, конституційне «ядро», яке в екстремальних соціальних умовах призводить або до соціально прийнятних стереотипів поведінкової адаптації, або до стереотипу поведінкової та особистісної деструкції.

Ключові слова: особистість, детермінованість, девіантна поведінка, акцентуація, суб'єктність.

Розуміння суб'єкта в психології пов'язують зі здійсненням специфічної предметно-практичної діяльності. З погляду А. В. Брушлінського, «людина як суб'єкт – це вища системна цілісність усіх її складних і суперечливих якостей, насамперед психічних процесів, станів і властивостей, її свідомості та несвідомого» [7, с. 22]. Отже, поняття суб'єктності містить у собі всю сукупність проявів людської психології. Людина як індивід не народжується, а стає суб'єктом у процесі спілкування і діяльності. У широкому сенсі поняття суб'єкт не тільки реалізує певну діяльність, а й перебуває в певному ставленні до своєї природи, перетворюючи її на функціональний орган, реалізуючи суб'єктне ставлення до неї.

Саме тому суб'єктність являє собою ядро людської суб'єктивності, перетворюючись на центральну категорію психології людини. З позиції В. І. Слободчикова та Є. І. Ісаєва,

суб'єктність являє собою різноманіття психологічних здібностей і механізмів, «узагальнено представлених у таких психологічних реаліях, як розум, почуття, спонукання, воля, здібності, характер людини»[6].

Поняття характеру трактується далеко не однозначно, оскільки існують складнощі розрізнення характеру й темпераменту, характеру й особистості. Одні автори ототожнюють такі поняття, інші включають характер до складу особистості та розглядають його як підструктурний компонент особистості; треті розглядають особистість як специфічну частину характеру; компромісний варіант припускає, що характер і особистість є утвореннями, що «перетинаються».

Ми дотримуємося позиції, що формування характеру істотно залежить від особливостей темпераменту, але не визначається ним, оскільки властивості темпераменту можуть посилювати або послаблювати окремі особливості характеру. При цьому не слід забувати, що способи поведінки і спрямованість особистості відносно незалежні один від одного. Проводячи паралелі між характером і суб'єктом, С. Л. Рубінштейн зазначав, що «характер зумовлює визначеність людини як суб'єкта діяльності, що, виділяючись з оточуючого, конкретним чином ставиться до нього. Знати характер людини – це знати істотні для неї риси, з яких випливає, якими визначається весь образ її дій. Риси характеру – це істотні властивості людини, з яких з певною логікою і внутрішньою послідовністю випливає одна лінія поведінки, одні вчинки і якими виключаються як несумісні з ними, суперечливі їм»[2]. Саме тому у вивченні властивостей характеру вирішальним моментом є дослідження їхнього життєвого змісту, а не тільки форми їх проявів, відірваних від цього змісту.

Виявляючи характер, суб'єкт реалізує, що йому «хочеться» або «не хочеться», водночас як особистість суб'єкт керується належним, «що слід робити». Спостерігаючи за формуванням характеру, можна простежити цілком певну залежність характеру від особистісного світогляду, загальнолюдських цінностей і моральних принципів. Будь-яка риса характеру це певне ставлення особистості до дійсності, але це не означає, що всяке ставлення тим самим є властивістю характеру. Лише деякі певні відношення за певних умов стають властивостями особистості, причому перехід відношення у риси характеру і становить початковий момент утворення будь-якої сторони людського характеру. Продовжуючи свою думку, Б. Г. Ананьєв, зазначає, що «такі відношення не одночасно і не одразу стають рисами характеру, тобто внутрішніми властивостями особистості, що відображають основну спрямованість і проявляються у своєрідному для даної особистості способі дій» [1, с. 20].

В основі фізіологічних механізмів формування характеру лежить динамічний стереотип. Але характер не тільки формується в діяльності, а й сам впливає, зумовлює здійснення різних видів діяльності. Чим виразніше виражені крайні варіанти характерологічної норми, тим більший вплив самого характеру на суб'єктну діяльність. Ще Й. Кант стверджував: «Мати характер – значить володіти тією властивістю волі, завдяки якій суб'єкт робить для себе обов'язковими певні практичні принципи, які він власним розумом наказує собі як щось незмінне... Тут головне не те, що робить із людини природа, а те, що вона сама робить із себе; бо перше відноситься до темпераменту (причому суб'єкт здебільшого буває пасивним) і тільки друге свідчить про те, що в неї є характер», наголошуючи тим самим на тому, що не всякий суб'єкт із характером може трансформуватися в повноцінну особистість[4]. Воля, з його точки зору, є суттєвою умовою для розвитку гармонійного стереотипу поведінки.

Відхилення особистісно-характерологічних особливостей акцентуантів, в свою чергу, від власної середньостатистичної норми також породжують різноманітні проблеми для конкретного суб'єкта в суспільстві, наголошуючи на більшому чи меншому значенні біологічних основ в особистісно-характерологічному континуумі, не відкидаючи впливу

соціально-виховних чинників. Тому важливим для подальшого дослідження є визначення питомої ваги та значення біологічних чинників для особистісно-характерологічних проявів.

Аналіз численних, часом суперечливих літературних джерел дає змогу стверджувати, що успадковується суб'єктом лише набір різних способів реагування на різноманітні впливи навколишнього середовища. Які саме генетичні передумови оформляться в реальні психологічні ознаки або властивості, залежить від взаємодії цих передумов та соціальних, екологічних умов середовища. Представлений особистісно-характерологічний континуум підтверджує і доводить реальність взаємодії біологічних передумов і умов середовища. Отже, зумовленість особистісно-характерологічних особливостей підлітків необхідно шукати як в узагальнено-біологічних передумовах, так і в особливостях соціальних та екологічних умов існування; питома вага біологічних і середовищних чинників в особистісно-характерологічному континуумі може бути різною.

У наведених міркуваннях міститься істотний внесок у психологічну теорію характеру й особистості, що відкриває принципово інші перспективи для практичної психології, створює теоретичні засади для диференційованої психолого-педагогічної та медико-психологічної корекції особистісних і поведінкових змін у підлітків.

Відповідно до системного підходу, явище можна вважати зрозумілим, якщо визначено його структуру. На нашу думку, поняття конституції, що являє собою сукупність стійких, вроджених або набутих ознак, найбільше відповідає спробі опису структури. Якщо генотип – це сума отриманого спадкового матеріалу предків, де один ген може зумовлювати багато ознак, а одна ознака може бути зумовлена безліччю генів, то фенотип – це сума морфологічних, фізіологічних, поведінкових ознак людини. Тому залежно від соціальних умов генотип може розвиватися різними шляхами і формувати різні фенотипи. У цьому разі конституцію слід розуміти як сукупність найсуттєвіших індивідуальних особливостей і властивостей, які закріплені в спадковому апараті й визначають специфічність реакцій усього організму на вплив середовища, тобто функціональну єдність усіх фізичних і фізіологічних властивостей індивіда. Якщо в основі загальної конституції лежить увесь генотип, а основу особистих конституцій становлять набори певних генів, то загальна конституція – це генотип у дії (Русалов В. М.) [1, с. 22].

Водночас кожен конкретний фенотип являє собою окремий випадок генотипів, тобто будь-яка ознака являє собою результат взаємодії спадковості та середовища, тільки одні ознаки визначаються генами з ширшою «нормою реакції», а інші – з вузькою «нормою реакції». Саме тому межі фенотипічної мінливості організму називають нормою реакції.

Фенотипна мінливість акцентуацій характеру проявляється в якісному ускладненні особистісно-характерологічних ознак акцентуантів та кількісному їхньому збільшенні, що зумовлює зміну стереотипу поведінки від соціально прийнятного до патологічного.

Отже, у самій особистісно-характерологічній структурі підлітка є біологічна основа, що перешкоджає глибшій фенотипічній особистісно-характерологічній і поведінковій мінливості. В іншому випадку такої біологічної основи немає, що дає змогу спостерігати доволі широкі коливання особистісно-характерологічної та поведінкової фенотипової мінливості.

Існують типологічні особистісно-характерологічні особливості підлітків, для яких соціальні середовищні чинники є своєрідним каталізатором, що призводить до досить швидкого в часовому інтервалі періоду формування або пограничної особистісної аномальної структури, або патологічної психопатичної особистісної структури.

У зв'язку з цим можна говорити про суттєву якісну і кількісну відмінність між особистісно-характерологічною структурою акцентуантів і підлітків з аномальними особистісними рисами. Для того, щоб у підлітків з акцентуаціями характеру сформувати

стійкий аномальний стереотип поведінки (токсикоманічний або делінквентний), потрібен досить тривалий та специфічний вплив соціальних чинників, адресований до найменшого особистісно-характерологічного та психологічного опору. Якщо вплив соціальних чинників буде недостатньо тривалим, то особистість підлітка зможе проявити стійкість до деструктивних соціальних чинників.

З позицій системного континуально-генетичного підходу (Брушлинський А. В.), концепція психічного як процесу створює необхідні методологічні передумови «для вивчення спадкоємності, неперервності, що характеризують саме виникнення психічного в ході онтогенезу» [3, с. 14]. Наступність у виникненні психічного забезпечується не тільки специфічними вихідними, первинними зовнішніми впливами на індивіда, а й адекватними внутрішніми умовами (задатками, здібностями). Тому психічне як процес належить до живих процесів, що істотно відрізняє його від неживих процесів (фізичних, хімічних).

Наступність між соціальним і біологічним можна відновити і розкрити на основі методологічного принципу детермінізму С. Л. Рубінштейна, згідно з яким зовнішні причини діють тільки через внутрішні умови. Це, однак, не означає, що спочатку відбувається вплив зовнішнього і лише потім проявляється внутрішнє. Наступність у виникненні психічного забезпечується не тільки специфічними первинними зовнішніми впливами на індивіда, а й адекватними їм внутрішніми умовами (задатками, здібностями). Такий специфічний взаємозв'язок призводить до виникнення нормального або аномального психічного.

На сьогодні ми не можемо заперечувати дефіциту позитивного впливу на підлітків наявних інститутів соціалізації суспільства – культури, сім'ї, школи, засобів масової інформації, ідеологічних концепцій. Слід погодитися з Д. І. Фельдштейном, що вакуум духовності заповнюється деформації мотиваційно-потребнісної сфери особистості, з руйнуванням багатьох компонентів і структури всього виховного процесу, деструктуванням усієї системи успадкування культурно-історичного досвіду з розвитком соціально-просторового сприйняття. Очевидно, саме тому підлітки, які мають психологічну схильність до того чи іншого варіанта відхиленої поведінки, характеризувалися розвитком як патологічної, так і непатологічної девіантної поведінки.

У контексті ретроспективного дослідження підліткового періоду розвитку особистості Д. І. Фельдштейн наголошує, що сучасні підлітки надають перевагу індивідуальній праці перед колективною. У них домінують мотиви, спрямовані на самовираження, самооцінку у праці, на прагнення брати участь у ній для власного розвитку і удосконалення, для завоювання певної позиції відносно товаришів, ствердження власного «Я», напрацювання рис характеру, необхідних для самостійного життя. Підлітки вбачають «перспективу своєї корисності для суспільства у збагаченні власної індивідуальності» [8, с. 27].

Для діагностики розладів особистості існують критерії, виокремлені О. В. Кербіковим – тотальність, відносна стабільність патологічних рис характеру та їхня вираженість до ступеня, що порушує соціальну адаптацію.

Багаторічні клінічні спостереження, експериментально-психологічні, психолого-антропологічні та психофізіологічні результати досліджень дають змогу уявити детермінованість норми реакцій від конституційно-типологічної основи в акцентуантів і пограничної аномальної особистості у вигляді перетину:

– в акцентуантів конституційна зумовленість норми реакцій становить одну третину, а на дві третини – залежність від зовнішніх мікросоціальних і макросоціальних чинників;

– у погранично аномальної особистості конституційна залежність норми реакцій становить дві третини, а одна третина припадає на зовнішні середовищні чинники.

Для пограничної аномальної особистості, на відміну від акцентуантів, не потрібно патогенетично значущих психотравмуючих ситуацій або інших екзогенних патогенетично зумовлених впливів, щоб стався «зсув» у бік прояву особистісних, поведінкових аномалій, девіацій та/або пограничних психічних порушень. Тривалі, безперервні соціально нестабільні умови суспільства в поєднанні з впливом екологічних чинників, на відміну від акцентуантів, підвищують імовірність наростання процесу мінливості якісних і кількісних психотипологічних особливостей у бік меж психопатії.

Таким чином, погранична аномальна особистість – це особливий проміжок вираженості та репрезентованості психотипологічних, особистісних, психофізіологічних, антропологічних і психопатологічних якісних градацій аномальної особистісної мінливості, які відрізняються на системному рівні як від реєстра психологічної норми – акцентуації, так і від патологічної психічної конституції – розладів особистості.

У цьому відношенні твердження С. Л. Рубінштейна про те, що зовнішні впливи на суб'єкта заломлюються через внутрішні умови, опосередковуються ними, є пророчим [7, с. 14]. Внутрішні умови і є особистість з її природними, психологічними та суспільними особливостями, тобто особистість активно взаємодіє з об'єктивною дійсністю. Тому автор стверджував, що всі психічні явища залежать від природного і суспільного буття людини. Цілісна структура особистості формується тоді, коли виникають стійкі внутрішні зв'язки, і на цій основі особистість набуває цілісного характеру і нової якості. У зв'язку з наведеними міркуваннями, що ґрунтуються на доказовій психології, правомірно припустити існування непатологічних і патологічних форм девіантної поведінки, що відповідають діапазону психологічної норми – акцентуації та діапазону пограничної аномальної особистості. Якщо в діапазоні психологічної норми-акцентуації можна припускати напруження конституційних механізмів особистісної компенсації та поведінкової адаптації, то на межі пограничної аномальної особистості – напруження функціонування механізмів адаптації-компенсації, в межах пограничної аномальної особистості – зрив механізмів конституційного захисту, який призводить до патологічних форм особистісних переживань і девіантної поведінки.

Основоположники вітчизняної психології в різних варіантах припускали і розмежували нормальну й аномальну поведінку.

Цікава щодо цього позиція Л. С. Виготського, який вважав, що «індивід у своїй поведінці виявляє в застиглому вигляді різні закінчені вже фази розвитку. Генетична багатоплановість особистості, що містить у собі етапи різної давнини, одночасно слугує ніби генетичними сходами, які з'єднують через цілу низку перехідних форм вищі функції особистості з примітивною поведінкою у філо– та онтогенезі» [3, с. 27].

Варіабельність психологічних властивостей людини та їхніх проявів багатомірні. Представляючи широкий підбір якостей і властивостей, що становлять психологічну структуру особистості, багато авторів наголошують на роздільному вивченні підструктур особистості, які або невиправдано протиставляють, або необґрунтовано ідентифікують. В. Д. Шадриков справедливо стверджує, що до психіки слід підходити «як до системи єдиної, цілісної і структурованої. При цьому психічне має розглядатися в процесі розвитку, у процесі системогенезу» [5, с. 111].

Новим кроком у вивченні особистості, продовженням найкращих наукових традицій були дослідження К. Леонгарда, А. Є. Личка. Зокрема, А. Є. Личко підтвердив і показав на величезному клінічному матеріалі, що психічна і психологічна норма має свій діапазон, свої градації, виокремлюючи середню норму і крайні її варіанти у вигляді акцентуацій характеру.

На наш погляд, акцентуанти володіють достатніми адаптаційними, резервними можливостями, а функціонування індивідуального бар'єра адаптації вирізняється надійністю і міцністю в межах психічної та психологічної норми. Якщо ж спостерігаються коливання психотипологічної мінливості за межі норми, то ми можемо припустити, що саме наступний континуальний діапазон відображає природне неблагополуччя і збільшує ризик дезадаптивного, патологічного психічного та особистісного реагування.

Отже, визначення і вивчення інтервалу, в якому розташовується погранична аномальна особистість, надійна і валідна диференціальна діагностика меж такого діапазону як з боку особистісної норми, так і з боку патологічної психопатичної конституції, являють собою актуальну і значущу проблему загальної та диференціальної психології. З точки зору практичної психології, цим займається один із напрямів роботи будь-яких типів навчальних і виховних закладів, що розв'язують завдання формування цілісної та гармонійної особистості підлітка. Виокремлення меж пограничної аномальної особистості підкреслює, що «формування психічного» є основним способом існування психічного як процесу, підтверджується, що основним способом існування особистості є розвиток.

Список використаної літератури

1. Галян О. Диференційна психологія: методичні рекомендації до семінарських занять для студентів першого (бакалаврського) рівня вищої освіти спеціальності «Психологія». Дрогобич : Видавничий відділ ДДПУ імені Івана Франка, 2015. 62 с.
2. Гурлева Т. С. «Виховний вчинок» для інших : ідеї С. Л. Рубінштейна про виховання. *Психологічні виміри особистісної взаємодії суб'єктів освітнього простору в контексті гуманістичної парадигми* : матеріали доповідей II Всеукраїнської конференції з міжнародною участю. Київ. 21 березня 2019 року. С. 40–47.
3. Калмикова Л. О., Калмиков Г. В., Лапшина І. М., Харченко Н. В. Психологія мовлення і психолінгвістика : навчальний посібник для студентів вищих навчальних закладів. Київ : Переяслав-Хмельницький педагогічний інститут, в-во «Фенікс», 2008. 245 с.
4. Кухта Б., Теплоухова Н. Політичні еліти і лідери. Львів : Кальварія. 1996. 224 с.
5. Папуча М. В. Внутрішній світ людини та його становлення : наукова монографія. Ніжин : Видавець Лисенко М. М., 2011. 656 с.
6. Педагогіка вищої школи : вступ до спеціальності : навчальний посібник. Київ : Центр навчальної літератури, 2005. 224 с.
7. Татенко В. Методологія суб'єктно-вчинкового підходу: соціально-психологічний вимір : монографія. Київ : Міленіум, 2017. 184 с.
8. Токарева Н. М. Сучасний підліток у системі психолого-педагогічного супроводу : монографія / Н. М. Токарева, А. В. Шамне, Н. М. Макаренко. Кривий Ріг, 2014. 312 с.

**THEORETICAL FOUNDATIONS FOR DIFFERENTIATING THE BEHAVIOUR
OF ADOLESCENTS WITH DEVIANT BEHAVIOURAL PATTERNS****Nataliia Hurtovenko***Pavlo Tychyna Uman State Pedagogical University,
2, Sadova str., Uman, Cherkasy region, Ukraine, 20300
e-mail: nat.1232012@ukr.net*

The article presents the theoretical foundations of differentiation of behaviour of adolescents with deviant behavioural patterns. Long-term clinical observations, experimental psychological, psychological, anthropological and psychophysiological research results allow us to imagine the determinism of the norm of reactions. The obtained results of comprehensive studies of abnormal personality variability in adolescents provide the basis for new theoretical constructs and practical developments suitable for individual psychological and psychotherapeutic technologies, when not only the personality psychotype is taken into account, but also the place of the subject in the constitutional-continuum space. The implementation of the systemic-structural approach in our studies of personality involves the identification of the main characteristics of the personality as a subject of activity.

If we proceed from the position that the psyche is one, and we proceed from it, then pathology arises not because purely 'abnormal' mechanisms begin to operate alongside 'normal' ones, but because 'general psychological mechanisms begin to be distorted, functioning in special, extreme, detrimental conditions'. It is not the analysis of the final products, but the very movement (normal or abnormal) of mental development, the identification of its patterns and mechanisms in the continuum from the functioning of the psyche in conditions of social stability to the functioning of the psyche in conditions of extreme, social instability that will allow the results to be equally informative 'for both pathopsychological and general psychological understanding of the human personality'.

The formation of the personality-characteristic, personality-psychological structure of adolescents in such conditions should have a natural, constitutional 'core', which in extreme social conditions leads either to socially acceptable stereotypes of behavioural adaptation or to a stereotype of behavioural and personal destruction.

Key words: personality, determinism, deviant behaviour, accentuation, subjectivity.